

ЛІБЕРАЛЬНИЙ ВЕКТОР ІДЕОЛОГІЇ НАТО

Стаття присвячена виявленню ідеологічних домінант у діяльності НАТО. Базовими детермінантами ідеології Північноатлантичного Альянсу виступають ліберально-демократичні ідеологеми „демократія”, „свобода особистості” і „верховенство права”, що відображено в основних документах НАТО, зокрема, у Північноатлантичному договорі (Вашингтонський договір, 1949 р.), яким було задекларовано утворення Альянсу.

Актуальність виявлення ідеологічних домінант в діяльності НАТО зумовлена, насамперед, неоднозначністю та суперечливістю оцінок щодо Північноатлантичного Альянсу в Україні (як у середовищі науковців, так і на рівні повсякденних уявлень).

Ступінь розробки проблеми. Феномен ідеології викликав підвищену увагу в різні історичні періоди, зокрема, у контексті вибору найбільш оптимальної моделі устрою держави чи стратегії її розвитку. В соціально-філософських концепціях багатьох мислителів проблематика ідеології посідає достатньо вагоме місце (Конфуцій, Платон, Арістотель, Т.Гоббс, Ж.-Ж.Руссо, Ш.-Л.Монтеск'є, Г.Гегель, К.Маркс, К.Мангейм, Е.Дюркгейм, І.Валлерстайн та ін.). Стосовно виявлення базових параметрів ідеологічної платформи діяльності НАТО, окремі вітчизняні дослідники намагаються заповнити політологічний вакуум у цій проблематиці, але напрацювання в цій сфері поодинокі та фрагментарні (К.О.Біла, І.І.Жовква, В.Ю.Константинов, М.П.Мовчан, О.С.Полторацький, О.Томашевич та ін.).

Метою статті стало виявлення ідеологічних домінант діяльності НАТО.

Завдання статті полягає у виокремленні ліберальних ідеологем в діяльності Північноатлантичного Альянсу (слід зазначити, що розгляд діяльності Альянсу як військового блоку не є предметом розгляду статті).

У Вашингтоні 4 квітня 1949 року 12 країн (США, Канада, Великобританія, Франція, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Норвегія, Данія, Ісландія, Португалія) підписали Північноатлантичний договір (його часто називають Вашингтонським договором), утворивши, таким чином, Організацію Північноатлантичного договору (NATO – North Atlantic Treaty Organisation) [1, с. 6-10]. Кожна з 12 держав-засновниць (дивись табл. 1) приєдналась до цього договору на добровільних засадах після публічного обговорення і внутрішньої парламентської процедури. У 1952 році членами НАТО стали Греція і Туреччина, в 1955 – Федеративна Республіка Німеччина, у 1982 – Іспанія, в 1999 – Польща, Чехія та Угорщина, а в 2004 р. – Латвія, Литва, Естонія, Словенія, Болгарія, Румунія і Словаччина. Відповідно, на сьогодні членами цієї організації є 26 держав Європи та Північної Америки, причому, членами Альянсу є 3 колишні радянські республіки та 6 країн колишнього соціалістичного табору. Також необхідно відмітити, що у 26 країнах-членах НАТО проживає понад 860 млн. населення і сукупний ВВП цих країн становить близько 43% від світового ВВП [2].

Діяльність НАТО відповідає цілям та принципам Статуту ООН, оскільки Північноатлантичний договір було підписано відповідно до Статті 51 Статуту ООН, у якій підтверджується невід'ємне право незалежних держав на індивідуальну чи колективну оборону.

На сьогодні діяльність НАТО зосереджена на таких „основних напрямках:

- здійснення миротворчих операцій з метою врегулювання конфліктів та забезпечення постконфліктного будівництва;

- боротьба з міжнародним тероризмом, розповсюдженням зброї масового знищення, нелегальним обігом наркотичних речовин, торгівлею людьми, незаконним відмиванням грошей;
- впровадження міжнародних освітніх та наукових програм;
- надання гуманітарної допомоги країнам, постраждалим від стихійних лих та техногенних катастроф;
- сприяння демократичному розвитку країн, забезпеченню дотримання основоположних прав людини, боротьбі з корупцією, ефективному функціонуванню механізмів державного управління” [2].

Щоб стати членом НАТО країна-претендент має відповідати високим політичним, економічним, соціальним, ресурсним та безпековим стандартам.

Таблиця 1.

Перелік країн-членів НАТО [2]

№ п/п	Країни-члени НАТО	Дата приєднання до НАТО
1.	Королівство Бельгія	4 квітня 1949 року, країна-засновник
2.	Республіка Болгарія	2 квітня 2004 року
3.	Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії	4 квітня 1949 року, країна-засновник
4.	Грецька Республіка	18 лютого 1952 року
5.	Королівство Данія	4 квітня 1949 року, країна-засновник
6.	Естонська Республіка	2 квітня 2004 року
7.	Республіка Ісландія	4 квітня 1949 року, країна-засновник
8.	Королівство Іспанія	30 травня 1982 року
9.	Італійська Республіка	4 квітня 1949 року, країна-засновник
10.	Канада	4 квітня 1949 року, країна-засновник
11.	Латвійська Республіка	2 квітня 2004 року
12.	Литовська Республіка	2 квітня 2004 року
13.	Велике Герцогство Люксембург	4 квітня 1949 року, країна-засновник
14.	Королівство Нідерланди	4 квітня 1949 року, країна-засновник
15.	Федеративна Республіка Німеччина	6 травня 1955 року
16.	Королівство Норвегія	4 квітня 1949 року, країна-засновник
17.	Республіка Польща	12 березня 1999 року
18.	Португальська Республіка	4 квітня 1949 року, країна-засновник
19.	Румунія	2 квітня 2004 року
20.	Словацька Республіка	2 квітня 2004 року
21.	Республіка Словенія	2 квітня 2004 року
22.	Сполучені Штати Америки	4 квітня 1949 року, країна-засновник
23.	Турецька Республіка	18 лютого 1952 року
24.	Угорська Республіка	12 березня 1999 року
25.	Французька Республіка	4 квітня 1949 року, країна-засновник
26.	Чеська Республіка	12 березня 1999 року

Базовою для прийняття рішень Альянсу є ідеологічна платформа НАТО. Для виявлення домінантних принципів ідеології НАТО звернемось, перш за все, до експлікації поняття „ідеологія”.

Феномен ідеології викликав підвищену увагу в різні історичні періоди, зокрема, у контексті вибору найбільш оптимальної моделі устрою держави чи стратегії її розвитку. В соціально-філософських концепціях багатьох мислителів проблематика ідеології посідає достатньо вагоме місце (Конфуцій, Платон, Арістотель, Т.Гоббс, Ж.-Ж.Руссо, Ш.-Л.Монтеск'є, Г.Гегель, К.Маркс, К.Мангейм, Е.Дюркгейм та ін.).

Виникнення терміну “ідеологія” пов’язують з французьким мислителем Дестютом де Трасі (початок ХІХ століття). Втім, на думку Поля Рікера, більш раннє вживання поняття „ідеологія” походить від одного з напрямків французької філософії ХVІІІ століття, „яка твердила, що філософія взагалі не мусить займатися речами та реальністю, вона має цікавитися лише ідеями” [3, с. 8]. Стосовно цієї школи було вперше вжито термін „ідеологія” в негативному сенсі, причому, „негативний сенс цього терміна походить від Наполеона” [3, с. 8]. Це пов’язано з тим, що діячі філософської школи, яких зневажливо називали „ідеологами”, були противниками французької імперії під керівництвом Наполеона.

Епоха Нового часу ознаменувалась актуалізацією ідеологічної проблематики. Це, насамперед, було зумовлено протиріччями розвитку капіталізму, становлення якого супроводжувалося загостреннями в соціально-політичних відносинах. Домінування ідеологічної проблематики в цьому контексті було викликане необхідністю обґрунтування тієї чи іншої політичної доктрини задля задоволення амбіцій щодо претензій на політичне лідерство у владі.

Виникнення політичних ідеологій І.Валлерстайн пов’язує з формуванням позитивного ставлення до ідеї змін в епоху Нового часу. Зміщення акцентів у політичному дискурсі на позитивне сприйняття ідеї змін витіснило ідею пріоритетності політичної стабільності на задній план. Цьому сприяла Французька революція, змінивши світ-систему. На передній план виступають дві панівні ідеї, які стали базовими ідеями епохи *Сучасності*, що почалася в 1789 році (Французька революція) і закінчилася в 1989-му (розпад Радянського Союзу) [4]:

1. Історичні, політичні, економічні та інші *зміни* – це *норма*, а не виняток. До згаданого періоду будь-які зміни вважалися випадковими, минулими та ненормальними. Нормою вважалася лише стабільність.

2. Суверенітет народу, а не монарха чи короля, тобто *рівність*.

Реакцією на ці ідеї, вважає І. Валлерстайн, стала поява трьох ідеологічних доктрин – консерватизму, лібералізму та соціалізму [4, с. 74], кожна з яких дає свою відповідь щодо ідеї „нормалізації” змін. Якщо ідеологія консерватизму стала першою (причому негативною) реакцією на цю ідею, то з боку лібералізму та соціалізму спостерігалось позитивне ставлення до змін. Відмінність полягала в розумінні характеру процесу змін. В ідеології лібералізму, яка вийшла на історичну арену другою (після консерватизму) вважається, що зміни повинні носити реформаторський характер, бути поступовими та раціонально осмисленими. В ідеології соціалізму, навпаки, вважається, що зміни повинні бути революційними. Отже, з ідеї пріоритетності стабільності акценти змістилися на ідею пріоритетності нестабільності. Більш того, майбутнє – прогнозує І.Валлерстайн – буде характеризуватися зростаючою нестабільністю [4, с. 29].

Слід також зауважити, що, як вважає В.О.Таран, „активізація уваги до ідеології стає більш помітною в перехідні, переломні, кризові періоди розвитку суспільства, коли надзвичайно актуалізується проблема соціального самовизначення, необхідність вибору моделі соціального майбутнього” [5, с. 4].

Отже, зупинимось на визначенні поняття „ідеологія”. Найбільш оптимальним, на нашу думку, є визначення Д.Кеттлера, згідно з яким „ідеології є прикладами символічно навантажених вірувань і понять, за допомогою яких існує, інтерпретується й оцінюється світ; їх призначенням є формування, актуалізація, спрямування, структурування й виправдання певних способів чи напрямів одних видів діяльності і засудження інших” [6, с. 141].

З функціональної точки зору ідеологію можна розглядати як певний орієнтир, що координує та спрямовує суспільне буття. На думку І.І.Смагіна „ідеологія є координатором та інтегратором свідомісного та світоглядного полів” [7, с. 7]. Обґрунтовуючи поняття „суспільного ідеологічного поля” як багаторівневого утворення, І.І.Смагін виділяє його структурні елементи. Перший рівень суспільного ідеологічного поля займає інтегративна ідеологія, яка, виступаючи носієм ідеологем суспільного та державного ладу, поєднує в собі загальнолюдські, суспільні, державні цінності. Другий рівень цього поля займають ідеології, які поділяються за сферами людської діяльності (політичні, релігійні, професійні тощо). Стосовно третього рівня відзначається, що сюди входять так звані локальні ідеології (ідеологія фірми чи організації, ідеологія виборчої кампанії тощо) [7, с. 7-8].

Таким чином, ідеологію НАТО слід, на нашу думку, віднести до першого рівня суспільного ідеологічного поля, оскільки вона здійснює суттєвий вплив на міжнародну політику та міжнародні відносини. Звернемось до виявлення базових ідеологем в ідеології НАТО.

У преамбулі Північноатлантичного договору зазначено: „Сторони цього Договору, підтверджуючи свою відданість цілям і принципам Статуту Організації Об’єднаних Націй та своє прагнення жити у мирі з усіма народами і урядами, сповнені рішучості захистити свободу, спільну спадщину своїх народів і їхню цивілізацію, засновану на принципах демократії, свободи особистості і верховенства права... (курсив наш – Г.К.)” [1, с. 6-7].

Отже, базовими ідеологемами в діяльності Альянсу виступають категорії демократії, свободи особистості, верховенства права. Відповідно, мова йде саме про ліберально-демократичні засади ідеології НАТО.

Основою сучасних західних демократій виступає лібералізм. Звичайно, між демократією та лібералізмом існують суттєві відмінності, які полягають насамперед у відмінностях між ключовими категоріями, що з ними співвідносяться. Якщо ключовою категорією для лібералізму виступає поняття „свобода”, то для демократії ключовою категорією є концепт „рівності” [8, с. 85]. Втім, це не завадило поєднанню ліберальних та демократичних ідеалів у вигляді ліберальної демократії. Але, незважаючи на відмінності, критерії філософії лібералізму багато в чому співпадають з критеріями демократичної філософії (достоїнство людини, її права та обов’язки, суспільні інститути, необхідні для їх захисту, благополуччя нації та окремого індивіда, солідарність, взаємозв’язок, праця як суспільне служіння, особистість у суспільстві, моральний закон як фундамент суспільства тощо).

Втілення демократичних принципів у діяльності НАТО стосується насамперед процедури ухвалення рішень. Ухвалення всіх рішень в Альянсі відбувається на принципі консенсусу, оскільки процес ухвалення рішень виступає однією із заборук міцності НАТО. Усі рішення мають бути одностайними, через що окремим рішенням передують тривалі переговори та консультації. Адже кожна країна-член НАТО має право вето, що дозволяє їй заблокувати будь-яке неприйнятне для неї рішення Альянсу. Така система ухвалення рішень виглядає доволі громіздкою та повільною, однак їй притаманні істотні переваги: „по-перше, вона забезпечує дотримання суверенітету кожної з країн – членів Альянсу. По-друге, коли вже рішення досягнуто, воно користується стовідсотковою підтримкою усіх держав-членів і підкріплене готовністю його виконувати” [2].

Стосовно такої базової для ідеології НАТО ідеологеми як свобода особистості, необхідно відмітити, що вона виступає базовою для всього ліберального дискурсу. Відправною точкою для всіх напрямків лібералізму послугує наявність індивідуальності, тобто цінність окремої особистості, її унікальності. Лібералізм наділяє пріоритетним правом свободи індивіда, а не державу. Основне завдання ліберальних реформ полягає в обмеженні втручання держави в приватне життя індивіда (державна – „нічний сторож”). Саме цього обмеження стосується основне кредо лібералізму – „laissez faire” (не заважайте діяти).

У цілому, ліберальний світогляд визнає ідеал індивідуальної свободи в якості універсальної мети. Індивідуалізм лежить в основі права кожної людини на життя, свободу і приватну власність, що підкреслював класик лібералізму Дж.Локк. Саме ці права є найважливішими для людини й існування такого інституту як держава виправдовується захистом цих прав, позаяк „першочерговою і головною метою об'єднання людей у спільнотворення та передачі себе під владу уряду є збереження власності” [9, с. 195]. Таким чином, функції ліберальної держави вичерпуються лише захистом власності, в поняття якої, згідно з Дж.Локком входять три компоненти: життя, свобода і володіння.

Щодо сутності лібералізму, необхідно відмітити, що він „не прагне створити нічого, крім зовнішніх передумов розвитку внутрішнього життя” [10, с. 10]. Ця доктрина, будучи спрямованою на поведінку людей в реальному світі, не зачіпає їх внутрішніх, духовних і метафізичних потреб [10, с. 9]. Лібералізм не обіцяє щастя, лише задоволення від речей зовнішнього світу. І в цьому, вказують критики, його найсерйозніша помилка. Але ж всіляка соціально-економічна доктрина, будучи здатною привести людей до багатства чи до бідності, ніколи не зможе зробити їх щасливими. Обіцянки ідеологами щастя та виконання найпотаємніших бажань – фантастика. На думку М.І.Сазонова, „лібералізм, знаходячись вище всіх способів обмеження влади (в той час як демократія включає в себе владу народу в державі), виступає одночасно єдиним інженерним мистецтвом в історії, що забезпечує мету відповідними засобами” [8, с. 89].

Таким чином, ідеологія НАТО базується саме на ліберальних принципах, оскільки „НАТО – це міжурядова організація, політико-безпековий союз, об'єднаний спільною системою цінностей, до яких належать демократія, свобода, верховенство права, вирішення спорів мирним шляхом і ринкова економіка” [11, с. 11].

Ліберальні принципи в ідеології Альянсу були закладені Північноатлантичним договором ще у 1949 році. Втім, в кінці XX століття відбулася певна зміна ідеологічних пріоритетів НАТО, яка була детермінована розпуском Організації Варшавського Договору. Саме тоді постала нагальна необхідність вироблення нової стратегії розвитку. Північноатлантичний альянс мав два варіанти такої стратегії [12, с. 8-9]:

1 – піти на саморозпуск, оскільки зник ворог, в ролі якого виступали Організація Варшавського Договору та СРСР;

2 – адаптувати НАТО у відповідності з новими міжнародно-політичними реаліями.

Альянсом був обраний другий шлях, що поставило на порядок денний проблему необхідності уточнення ідеології існування та розвитку. Підґрунтям для виникнення такої ідеології стали нові стратегічні концепції, зокрема, програма НАТО “Партнерство заради миру”. Відповідно, „для забезпечення еволюції НАТО новими ідеологічними лініями стали такі стратегічні напрямки:

- 1) Зміцнення безпеки у трансатлантичному просторі.
- 2) Миротворча діяльність.
- 3) Розширення НАТО на Схід.
- 4) Боротьба з міжнародним тероризмом.
- 5) Ідеологія гуманітарної інтервенції” [12, с. 9].

У зв'язку з розробкою нових напрямків діяльності, НАТО із закритої структури поступово трансформувалася в організацію, для якої вельми актуальною стала „політика відкритих дверей”. Тобто, на сьогодні Північноатлантичний альянс – це своєрідна „ідеологічна машина, котра захищає свої цінності і завдяки власній ідеології створює умови для запрошення нових держав-членів до своїх лав” [12, с. 8].

З боку Альянсу ведеться активна „політика відкритих дверей” щодо України. Про це свідчить той факт, що 9 липня 1997 року під час Мадридського саміту Північноатлантичного Альянсу Україна підписала з НАТО “Хартію про особливе партнерство”. На думку М.П.Мовчана, „підписавши цей документ, Україна підтвердила

свою готовність сприймати нову ідеологію Альянсу, який трансформується, та слідувати цінностям НАТО” [12, с. 1].

Мотиви України щодо співпраці з НАТО, на думку І.І.Жовкви, загалом „можна звести до таких позицій:

1. Необхідність чіткої самоідентифікації держави – прагнення ввійти до співтовариства держав, які сповідують спільні демократичні цінності.

2. Необхідність отримання твердих гарантій непорушності державного суверенітету, територіальної цілісності та державних кордонів з боку НАТО.

3. Необхідність збільшення кількості фінансової допомоги, у тому числі для реформування Збройних сил України” [13, с. 136].

Наведені мотиви співпраці з НАТО дійсно виправдані, зокрема, щодо отримання твердих гарантій непорушності державного суверенітету та територіальної цілісності України. Так, в преамбулі до 5-го розділу Хартії відзначається, що „союзники по НАТО продовжуватимуть підтримувати суверенітет та незалежність України, її територіальну цілісність, демократичний розвиток, економічне процвітання та її статус без’ядерної держави, а також принцип непорушності кордонів, як ключові фактори стабільності та безпеки в Центральній-Східній Європі та на континенті в цілому” [14].

Якщо уважно проаналізувати текст Хартії, то впадає у вічі її ліберальний контрапункт, про що свідчить ряд положень цього документу. Так, у 2-й статті 2-го розділу Хартії зокрема зазначено, що Україна і НАТО підтверджують свої зобов’язання „визнавати верховенство права, зміцнювати демократію, політичний плюралізм та ринкову економіку; визнавати права людини та права осіб, що належать до національних меншин; запобігати конфліктам та врегульовувати спори мирними засобами у відповідності до принципів ООН та ОБСЄ” [14].

Отже, підписанням Хартії Україна продемонструвала, що вона прагне сприймати ліберально-демократичну ідеологію Альянсу. Стосовно ліберальної ідеології В.О.Таран вважає, що „основні ідейні позиції лібералізму певним чином збігаються з характером суспільно-політичних перетворень у пострадянській Україні. Вони відповідають і прагненню суб’єктів суспільних відносин до економічної незалежності й автономності, до індивідуально-особистісної та національної свободи, і спробам позбутись наслідків тоталітаризму та будувати суспільство на демократичних засадах, і потребам у створенні сприятливих умов для формування правових відносин” [5, с. 14-15]. Шлях пострадянської України до ліберальної демократії вельми непростий. Утім, з огляду на християнські корені лібералізму та глибоко індивідуалістичну ментальність українців, ця ідеологія здатна органічно вписатися в українську політичну культуру.

Чому, власне, саме модель ліберальної демократії стає пріоритетною для України, яка досі не позбавилася багатьох рудиментів соціалістичного минулого? Причина, мабуть, полягає в християнській специфіці української релігійної культури. Адже саме християнство стало однією з детермінант виникнення лібералізму. Свобода, рівність і братерство – основоположні категорії лібералізму – не що інше як „євангельські цінності”. Постулювання ідеї рівності знаходимо в посланні апостола Павла до римлян: „Немає бо різниці між юдеєм і між греком; бо той самий Господь усіх, багатий для всіх, хто його призиває” [15, Рим. 10.12]. У цьому контексті вельми цікавою видається теза М.П.Мовчана, який вважає, що, виступаючи за збереження загальноєвропейських цінностей, „НАТО виступає не просто як воєнно-політичний блок, а як захисник християнської цивілізації” [12, с. 12].

Таким чином, основоположними принципами ідеології НАТО виступають принципи лібералізму, що відображено як у Північноатлантичному договорі, так і в інших документах Альянсу, зокрема, в „Хартії про особливе партнерство” між Україною та Організацією Північноатлантичного договору.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Північноатлантичний договір. Вашингтон, округ Колумбія, 4 квітня 1949 р. // Що таке НАТО? Створення, розвиток та сучасний стан / Матеріали підгот. Семіков О.В., Фурашев В.М.; Науково-дослідний центр правової інформатики Академії правових наук України. – К.: Т-во “Знання” України, 2007. – 24 с. – С. 6–10.
2. Україна–НАТО. – Режим доступу: <http://www.ukraine-nato.gov.ua>. – Заголовок з екрану.
3. Рікер Поль. Ідеологія та утопія / Пер. з англ. В.Верлоки / Відповідальні за вип. К.Сігов, Л.Фінберг; Наук. ред. О.Якубенко. – К.: Дух і Літера, 2005. – 386 с.
4. Валлерстайн Иммануэль. После либерализма: Пер. с англ. / Под ред. Б.Ю.Кагарлицкого. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256 с.
5. Таран В.О. Концепція ідеології перехідного суспільства в контексті соціокультурного аналізу: Автореф. дис. ... докт. філос. наук: 09.00.03 // Ін-т філософії НАН України. – К., 2001. – 38 с.
6. Кеттлер Девід. Ідеологія / Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. Н.Лисюк, С.Альошкіної, І.Підлуської / Редколегія: К.Сігов, В.Скуратівський, Л.Фінберг. – К.: Дух і Літера, 2000. – 472 с. – С. 141–143.
7. Смагін І.І. Інтегративна ідеологія та її роль в системі адміністративного реформування: Автореф. дис. ... канд. держ. упр.: 25.00.01 // Українська Акад. державного управління при Президентові України. – К., 2002. – 22 с.
8. Сазонов Н.И. Либеральная демократия – модель государственного устройства стран Запада // Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира / Под общ. ред. В.С.Бакирова, Н.И.Сазонова. – Харьков: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2005. – 592 с. – С. 81–120.
9. Локк Джон. Два трактати про врядування / Пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2001. – 265 с.
10. Мизес Людвиг фон. Либерализм в классической традиции: Пер. с англ. – М.: ООО “Социум”, ЗАО “Издательство «Экономика»”, 2001. – 239 с.
11. Що таке НАТО? Створення, розвиток та сучасний стан / Матеріали підгот. Семіков О.В., Фурашев В.М.; Науково-дослідний центр правової інформатики Академії правових наук України. – К.: Т-во “Знання” України, 2007. – 24 с.
12. Мовчан М.П. Вплив ідеології НАТО на формування зовнішньої та оборонної політики Франції та ФРН в євроатлантичному просторі у 1991–2003 рр. (за матеріалами мас-медіа Франції та ФРН): Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 // Ін-т журналістики Київського нац-го ун-ту імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – 14 с.
13. Жовква І.І. Стратегічне партнерство України. Теорія і практика / За заг. ред. академіка НАН України, д.т.н. В.П.Горбуліна. – К.: ДП “НВЦ “Євроатлантикінформ”, 2006. – 156 с. – (Формування і реалізація державної політики у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України). – Бібліогр.: с. 148–154.
14. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору (09.08.1997 р.) // Голос України. – К., 1997. – № 127(1627). – 11 лип.
15. Біблія або Святе письмо Старого та Нового завіту (повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами). – United Bible Societies: Ukrainian Bible 63 DC, 1991. – 1391 с.